COMPILED AND CIRCULATED BY PROF. ASIS BHATTACHARYA
DEPARTMENT OF SANSKRIT, NARAJOLE RAJ COLLEGE

লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী : বিভক্ত্যর্থাঃ প্রকরণম্

स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४

अर्थः : क्रियायाः सिद्धौ स्वतन्त्रं यत् कारकं, तत् कर्तृसंज्ञकं भवति।

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् देवदत्तः।पचति। यज्ञदत्तः पचति।

स्वतन्त्रः इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणीभूतो, यः क्रियासिद्धौ स्वतन्त्र्येण विवक्ष्यते, तत् कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। देवदत्तः पचति। स्थाली पचति। कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस् तृतीया २।३।१८ इत्येवम् आदयः।

अस्त्ययं स्वतन्तरशब्दो बहुव्रीहिः। स्वं तन्त्रं यस्य स स्वतन्त्रः। अस्ति च समासप्रतिरूपको रूढिशब्दः, प्रधानार्थवृत्तिः, यथा-- स्वतन्त्रोऽयमिह देवदत्त इति, प्रधानभूत इति गम्यते। तत्र यदि पूर्वो गृह्येत तदा तन्तुवायस्यैव स्यात्; विस्तृता हि तन्तवस्तन्त्रम्, तच्च तन्तुवायस्यैवास्ति। देवदत्तः पचतीत्यादौ न स्यात्। इतरस्य तु ग्रहणे सर्वत्र भवति। तस्मात् व्याप्तेन्र्यायात् स एव गृह्यत इति मत्वाह-- "स्वतन्त्र इति प्रधानभूतः" इति। यद्येवमप्रधानमपेक्ष्य प्रधानमुच्यत इति यत्राधिकरणादीन्यपराण्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति, देवदत्तः काष्ठैरग्निनोदनं स्थाल्यां पचतीत्यादौ तत्रैव स्यात्। यत्र तु तेषामविवक्षा-- आस्ते देवदत्तः, शेते देवदत्त इत्यादौ, तत्र न स्यादिति यो देशयेत् तं प्रत्याह-- "अगुणभूतः" इति। एवं मन्यते-- प्रधानेनागुणभाव उपलक्ष्यते। गुणभावो यत्र नास्ति स कर्त्रेति। कारकान्तराविवक्षायामप्यगुणभावोऽस्त्येवेति सर्वत्र भवति। ननु च सामग्र्यधीना हि क्रियासिद्धिः, एकस्याप्यभावे न सिध्यति, तत् कस्यात्र प्राधान्यं यत्परिग्रहाय स्वतन्त्रग्रहणं क्रियते? इत्याह -- "यः क्रियासिद्धौ" इत्यादि। यद्यपि क्रियःआसिद्धौ सर्वेषां व्यापारः, तथापि स्वातन्त्र्यं यस्य विवक्ष्यते स एव स्वतन्त्र इत्युत्यते, नान्य इति। देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तः कर्त्तृसंज्ञकत्वात् कर्त्तृप्रत्ययेनोच्यते लकारेण॥

अथ तृतीया। स्वतन्त्रः कर्ता। कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह-- क्रियायामिति। स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। ननु स्थाली पचतीत्यादौ कथं

स्थाल्यादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्याऽभावादित्यत आह--विवक्षितोऽर्थ इति। "विवक्षातः कारकाणि भवन्ती"ति भाष्यादिति भावः। स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। तत्र पचतीत्यत्र विक्लित्तिरूपफलाश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति। उक्तं च हरिणा--"धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।"इति। धातूपात्तव्यापारवतीत्यर्थः।

स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च--"धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते"इति। स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याऽभावेऽपि "स्थाली पचति काष्ठानि पचन्ती"त्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति---विवक्षितोऽर्थ इति।

"स्वतन्त्रः कत्र्ता" ।। प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम। आह च- धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।। इति। प्रौ.म.- साधकतमं करणम् (पा.सू.--ऊ "साधकतमं करणम्"।। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उक्तं च-- क्रियायाः परिनिष्पत्तिः यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।। इति। विवक्ष्यते इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति ध्वनयति। आह च-- वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः।। इति। अयं भावः- कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते। न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किंचित्प्रत्यगौरितिवद् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कत्र्रादिकमिति प्रश्नेने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयःकर्म,कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम्।

पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कत्र्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कत्र्री, अवयवविबागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयाऽपि स्थाली करणमेव, न तु कत्र्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्। तथा--आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म। अधिपूर्वैः शीहादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्,

शब्दविशेषोपाधिकस्यकर्तृत्वादेःप्रत्यक्षादौउक्तिसम्भवाभावात्।एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् अपादानेऽतव्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मेति परिष्कुर्वन्तोऽपि प्रत्युक्ताः, ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः। तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तत्त्वानवच्छेदकत्वात्। तत्र णिचो व्यापरार्थकत्वं न प्रकृतेः। तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलात् व्यवस्थितमिति चेद् ? अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवधेहि, एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशाया बाधात्। अत एव ”आत्मानमात्मना हन्ति’ इत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथाऽपि कृदुपस्थितानां विशेश्यतैव, ’सत्त्वप्रधानानि नामानि"इत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः। तथा च राममिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतबाण व्यापारसाध्य प्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। यत्तु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं--ह्काष्ठैः पाकः’ इत्यपि स्यादिति, तदिष्टापत्तिग्रस्तम्। "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यादीसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन करकान्वयं विनोक्तिसंभवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किम् ? हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवनः। शाब्दिकः। "शब्दर्दुरं करोति" इति ”क्। कृतं विश्वं येन कृतविविश्वाः, विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः; अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम्। तेन ”नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः’ इत्यादि बोध्यम्। द्वयोद्र्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः।चादिति।करणशब्दानुवृत्त्या"परिक्रयणेसम्प्रदानम्"इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां ग्रहणाप कर्षणेन वा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन ”मनसादेवः’ इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति। "मनसः संज्ञायाम्" इत्यलुक्। किं चाक्षेर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणि कर्तणौ कर्मत्वं न, ठअणावकर्मकात्" इति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः। यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञं वा स्यदिति व्याख्यातम्, तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। स्यदेतत्, करणसंज्ञाया अवकशः

देवना अक्षाः, करणे ल्युट्। कर्मसंज्ञायास्तु- दीव्यन्ते अक्षाः, कर्मणि लट्। "अक्षैर्दीव्यति" इत्यत्र संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् ? अत्राहुः- कार्यकालपक्षे "कर्मणि द्वितीया" इत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यनवकाशत्वाद् द्वितीयेति। ननु "दीव्यन्ते अक्षाः" इत्यत्र कर्मण्यभिहितेऽपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात् तथा "देवना अक्षाः" इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् ? मैवम्, एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी। तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम्।

গ্রন্থঋণ-

১. পাণিনীয় শব্দশাস্ত্র – সত্যনারায়ণ চক্রবর্তী

২. সিদ্ধান্তকৌমুদী – সচ্চিদানন্দ মুখোপাধ্যায়

৩.সিদ্ধান্তকৌমুদী – মদনমোহন ঝাঁ

৪. লঘু সিদ্ধান্তকৌমুদী-বিপদভঞ্জন পাল